

Jacek Wysocki i Urszula Kobylińska

**OPRACOWANIE NAUKOWE
DOTYCHCZASOWYCH WYNIKÓW REALIZACJI PROJEKTU
„DZIEDZICTWO ARCHEOLOGICZNE POWIATU ŁUKOWSKIEGO”**

Powiat łukowski znajduje się w większości na Równinie Łukowskiej, jedynie południowo-wschodni skraj powiatu wkracza na teren Wysoczyzny Żelechowskiej, gdzie występują kulminacje przekraczające 200 m n.p.m. Obie jednostki fizycznogeograficzne wchodzi w skład Niziny Południowopodlaskiej. Powiat łukowski zajmuje środkową część historycznej Ziemi Łukowskiej (*Terra Lucoviensis (Districtus Terrae Lucoviensis)* w 1531 r. – w *Rejestrze poborowym województwa lubelskiego; Districtus Lucoviensis* – w 1620 r. w *Rejestrze poborowym województwa lubelskiego*), wschodni skraj Ziemi Stężyckiej w obrębie Małopolski oraz skrawek wschodniego Mazowsza.

Zastrzegając na wstępie, że około 20% znalezisk z wcześniejszych, jak i obecnych badań AZP zostało określone ogólnie jako „pradziejowe”, lub „starożytne”, co powoduje, konieczność uściślenia chronologii dalszymi studiami kameralnymi lub terenowymi, a niekiedy będzie stałym komponentem „szumu informacyjnego”, aż do czasu uściślenia chronologii tych znalezisk, dokonano wstępnej analizy dotychczasowego dorobku badań powierzchniowych w zakresie lokalizacji stanowisk archeologicznych na terenie powiatu łukowskiego i określenia ich charakteru oraz chronologii. Wyniki tych obserwacji rysują się interesująco.

Już w schyłkowych fazach zlodowacenia bałtyckiego (stadiał Warty) kiedy na interesującym nas terenie panował klimat arktyczny, a krajobraz można by określić jako tundrowy, był on penetrowany przez grupy ludzkie związane ze schyłkowo paleolityczną kulturą „świderską”. Grupy ludzkie posługujące się charakterystycznym, krzemiennym zestawem narzędziowym, których gospodarka oparta była na eksploatacji stad reniferów żyjących w tym środowisku, penetrowały te tereny. Kultura świderska to jedna z kultur łowców reniferów zamieszkujących tereny dzisiejszej Polski w okresie między ok. 10500 do ok. 9500 p.n.e. jest to jedna z kultur tzw. cyklu ostrzy trzoneczkowatych. Stanowiska archeologiczne charakterystyczne dla tej kultury to obozowiska z kilkoma obiektami mieszkalnymi,

stanowiące zapewne ślady letnich zgromadzeń łowców w sąsiedztwie pastwisk reniferów, oraz stanowiska z pojedynczymi, zagłębionymi w ziemi obiektami mieszkalnymi, zapewne związane z rozproszeniem ludności w okresie zimowym i polowaniami indywidualnymi. Znane są także koncentracje wyrobów krzemiennych, zawierające groty strzał i rylce, stanowiące pozostałość obozowisk z okresu masowych polowań na renifery. Wraz z początkiem holocenu i transgresją środowiska leśnego na północ, kultura świderska przesuwa się na tereny Litwy, Łotwy i Estonii, gdzie przyczynia się do powstania kultury kundajskiej i niemeńskiej.

Znaleziska związane z tą kulturą odnotowano w dolinach rzek Świder i Wilga (na północno-zachodnim krańcu powiatu), jak również w dolinie Bystrzycy (południowa część powiatu). Pojedyncze znalezisko związane z tą kulturą odnotowano także w Rolach w dolinie Krzyny. Oczywiście w tamtych czasach ukształtowanie terenu oraz jego hydrografia były z pewnością inne, jednakże prawdopodobnie już wówczas były ukształtowane zasadnicze elementy fizjografii tych terenów, co generowało konkretne zachowania zarówno zwierząt jak i ludzi. Znaleziska „świderskie” to na razie pojedyncze przedmioty, świadczące raczej o penetracji tych terenów, niż o stałym ich zajęciu. Brak jak dotąd śladów bardziej długotrwałych obozowisk, których śladami byłyby krzemienice. Być może jest to związane z brakiem odpowiednich warunków fizjograficznych (wyniosłe wydmy), lub też z brakiem możliwości wykrycia tych pozostałości przez współczesnych archeologów. Dotychczas zarejestrowano 8 punktów zakwalifikowanych jako „świderskie”. Są to:

Świder st. 1 (64-75/25)

Ciechomin st. 5 (64-75/14)

Wilczyńska st. 29 (65-75/107)

Radoryż Kościelny st. 1 (65-77/10)

Huta Radoryska st 5 (66-77/28)

Budziska st. 1 (68-78/1)

Role st. 19 (62-80/84)

W miarę ocieplania klimatu zmieniały się stosunki wodne na tym terenie, stabilizowała się jego fizjografia i wzbogacała szata roślinna. W kolejnym, cieplejszym okresie klimatycznym, a dla rozwoju człowieka związanym z kolejną fazą epoki kamienia – mezolitem, teren nasz jest także odwiedzany przez grupy ludzkie, tym razem myśliwych, funkcjonujących w środowisku leśnym związanym także blisko z wodą. Ci myśliwi i zbieracze

preferowali traperski model życia, związany z ciągłym przemieszczaniem się w poszukiwaniu dogodnych warunków do obozowania i polowania. Niestety dotychczas odkryto jedynie ślady polowań w postaci pojedynczych przedmiotów krzemiennych, a nie zlokalizowano żadnych śladów obozowisk. Ślady kultury mezolitycznej odkryto w 11 punktach na terenie powiatu, jednakże dającej się zidentyfikować kultury „janisławickiej” w 3 punktach, w dolinie Krzny, a pojedyncze ślady w postaci niezbyt charakterystycznych narzędzi lub półwytworów krzemiennych w dolinach Świdra i Bystrzycy.

Kultura janisławicka to kultura epoki późnego mezolitu, datowana na okres ok. 6000 do ok. 5000 lat p.n.e. nawiązuje ona do terenów wschodniej Europy, przede wszystkim z basenu Dniepru. Jej odrębność wyraża się rozwojem technologii wiórowej w krzemieniarstwie, opartej na regularnych, większych wiórach, z których wykonywano narzędzia skrobiące i tnące, np. drapacze oraz geometryczne zbrojniki trapezowate. Gospodarka kultury janisławickiej oparta była na łowiectwie, rybołówstwie i zbieractwie. Ludność janisławicka preferowała krzemień dobrej jakości, przede wszystkim krzemień czekoladowy, eksploatowany sposobem górniczym. Obozowiska, przeważnie kilkuształasowe, zakładano na wydmach oraz terasach rzecznych. Zanik k. janisławickiej spowodowany był rozwojem rolniczych kultur neolitycznych, co zapewne wiązało się z powolnym przechodzeniem społeczności na gospodarkę wytwórczą. Chronologia tej kultury mocno zazębia się z obecnością neolitycznych kultur pochodzenia naddunajskiego. Charakter tej współegzystencji nie został dotąd poznany.

Zabytki mezolityczne zarejestrowano dotychczas na następujących stanowiskach na terenie powiatu:

Ciechomin st. 1 (64-75/4)

Powały st 2 (64-75/6)

Róża Stara st 4 (62-76/9)

Niedźwiadka st. 2 (64-77/14)

Potok Stary st. 1 (65-77/11)

Bystrzyca st. 6 (66-79/6)

Łuków st. 15 (63-79/15)

Kownatki st. 2 (63-81/19)

Strzyżew st. 25 (63-80/56)

Turze Rogi st. 20 (63-80/26)

Jakusze st. 16 (61-81/25)

Turze Rogi st. 6 (63-80/12)

Pewne zagęszczenie osadnictwa następuje w okresie młodszej epoki kamienia (neolicie), kiedy to ludzie przechodzą z gospodarki przyswajającej na wytwarzającą, polegającą na rolnictwie i hodowli, co wiąże się z koncentracją i stabilizacją osadnictwa, a archeologicznie najbardziej czytelne jest wytwarzanie ceramiki i gładzenie niektórych rodzajów narzędzi kamiennych i krzemiennych. Po eksploatacji środowiska na terenie powiatu łukowskiego w ciągu kilku tysięcy lat trwania młodszej epoki kamienia, pozostały liczne ślady osadnictwa o trwalszym charakterze (osady), lub tylko okazjonalnych penetracji terenu (ślady osadnictwa), na terenie wszystkich dolin rzecznych rozciągających się na terenie powiatu.

Należy tu nadmienić, że powiat łukowski fizjograficznie znajduje się na wododziale, który znajduje się w centralnej części powiatu (na zachód od Łukowa) i z tego terenu biorą początek rzeki spływające w kilku kierunkach. Wilga i Świder na północny zachód (do Wisły), Bystrzyca wraz z dopływami na południe (do Wieprza), a Krzny Północna i Południowa, na wschód a następnie północ (do Bugu).

Na terenie powiatu łukowskiego odkryto dotychczas zabytki charakterystyczne dla głównych kultur archeologicznych występujących na całych ziemiach polskich w okresie neolitu. Najwięcej znalezisk łączy się z kulturą pucharów lejkowatych. Kultura pucharów lejkowatych to jedna z kultur neolitu, datowana na okres od ok. 4400 do ok. 2800 p.n.e. nazwa ta obejmuje grupy kulturowe o zróżnicowanym zapewne pochodzeniu, z dominującą lokalną tradycją mezolityczną, ale zapewne także grupy, których kultura stanowiła rezultat przekształceń tradycji grup kulturowych lendzielskich, a więc o tradycjach wywodzących się z Kotliny Karpackiej. Łącznikiem kultury tych grup jest specyficzny styl wytwarzania naczyń glinianych (z tzw. pucharem lejkowatym jako formą przewodnią), obejmujący rozległe tereny od Holandii na zachodzie po Wołyń i dorzecze Dniestru na wschodzie. Inne elementy kultury, poza formami naczyń, są na tych obszarach silnie zróżnicowane, nawiązując do wcześniejszych lokalnych tradycji. Z okresem istnienia kultury pucharów lejkowatych wiąże się znaczny rozwój rolnictwa opartego na wynalazku radła ciągniętego przez zwierzęta, co z kolei spowodowało wzrost demograficzny – zwiększenie liczby osiedli i ich zróżnicowanie funkcjonalne, z wyodrębnionymi domniemanymi ośrodkami władzy. W obrzędku pogrzebowym pojawiają się formy monumentalnych grobowców

kamiennych (tzw. megality) i ziemnych (np. tzw. grobowce kujawskie – wielkie nasypy ziemne o długości sięgającej 130 m, szerokości 15 m i wysokości do 3 m). Osiągnięto wysoki poziom w górnictwie krzemienia i wytwarzaniu narzędzi krzemiennych, z których najbardziej znane są gładzone siekiery, stanowiące przedmiot dalekosiężnej wymiany handlowej.

Tak więc w dolinie Świdra zarejestrowano 20 stanowisk archeologicznych neolitycznych, z których 10 związanych jest z pewnością z kulturą pucharów lejkowatych. Są to:

Świder st. 10 (64-75/34)

Januszówka st. 5 (64-75/21)

Kisielek st 7 (63-75/29)

Kopice st. 1 (63-75/10)

Jamielne st. 3 (62-75/16)

Jamielne st. 4 (62-75/17)

Pozostałe nie mają określonej przynależności kulturowej, jednak nie jest wykluczony związek niektórych z nich z kulturą ceramiki sznurowej (Wola Kisielska st. 4 (63-75/4), tym bardziej, że na wschód od górnego Świdra znajduje się zespół kurhanów – Jedlanka st. 1 (63-77/6, z których przynajmniej niektóre mogą być związane z tą schyłkowoneolityczną kulturą.

Kultura ceramiki sznurowej rozwijała się w różnych obszarach od około 3200 r. p.n.e. / 2900 r. p.n.e. do około 2300 r. p.n.e. / 1800 r. p.n.e. Zjawiska charakterystyczne dla kultury ceramiki sznurowej możemy znaleźć na terenie rozciągającym się od południowej Skandynawii aż po Alpy i wschodnie Karpaty, pomiędzy Renem a środkową Wołgą. Kultura ta rozwijała się na terenach zajmowanych wcześniej przez kulturę pucharów lejkowatych i kulturę amfor kulistych. Wczesna faza tego kręgu kulturowego charakteryzuje się grobami szkieletowymi, często pod kurhanami, wyposażonymi w amfory i puchary oraz topory kamienne gładzone (tzw. horyzont paneuropejski ceramiki sznurowej). Groby te odpowiadają prawdopodobnie migracjom niewielkich grup ludności, wywodzących się prawdopodobnie z południowo-wschodnich Niemiec, chociaż według innych teorii obszarem wyjściowym mogły być także kraje nadbałtyckie, czy północna część Niżu Europejskiego. Hipoteza ta zastąpiła powszechne dawniej przekonanie o migracji ludności z terenów stepów wschodnioeuropejskich. W wyniku procesu akulturacji ludności nastąpił rozpad wczesnej

kultury ceramiki sznurowej na szereg kultur zróżnicowanych pod względem kultury materialnej, obrządku pogrzebowego i gospodarki.

Kulturę ceramiki sznurowej wyodrębniono na podstawie charakterystycznego sposobu zdobienia ceramiki za pomocą odcisniętego sznura, od którego przyjęła nazwę. Najczęściej występujące formy to puchary o esowatym profilu, amfory o baniastym brzuścu, dzbanki, miski i kubki. Naczynia zdobiono poziomymi odciskami sznura w górnych partiach lub rytymi liniami. Amfory zdobiono pionowymi liniami od szyjki do wyęcia brzuśca. Wyroby kamienne kultury ceramiki sznurowej reprezentowane są głównie przez topory bojowe ze zwisającymi ostrzami i obuchami w kształcie odwróconego czółna. Wyroby krzemienne to przede wszystkim siekierki, sztylety liściowate, groty strzał i oszczepów. Typową ozdobą były naszyjniki z kłów zwierzęcych. W części grup występowały liczne wyroby z bursztynu. Za jeden z głównych wyróżników tej kultury uważa się cmentarzyska, na których znajdują się groby szkieletowe jednostkowe, w których zmarli układani byli na boku, a ich ciała czasem posypywane były ochrą. Groby te często przykryte są kurhanami o charakterystycznej konstrukcji.

W dolinie Wilgi na stosunkowo niewielkim obszarze (w granicach powiatu) zarejestrowano 16 stanowisk archeologicznych, z których 4 to duże osady kultury pucharów lejkowatych. Są to:

Dwornia st. 3 (65-75/80)

Wola Mysłowska st. 1 (65-76/59)

Wola Mysłowska st. 4 (65-75/62)

Wola Mysłowska st. 5 (65-75/63)

1 stanowisko zakwalifikowano jako związane z kulturą ceramiki sznurowej – Wilczyńska st. 1 (65-75/37), a dla pozostałych nie określono przynależności kulturowej.

Stosunkowo niewiele obiektów z tego okresu zlokalizowano w dolinie Bystrzycy, bo tylko 5, z czego jeden to kopiec z Jedlanki wiązany z kulturą ceramiki sznurowej.

W dolinach Krzny 29 miejsc związanych jest z osadnictwem neolitycznym, z czego 4 z kulturą amfor kulistych:

Gałużyn st. 2 (62-79/29)

Gałużyn st. 3 (62-79/30)

Dębowica st. 5 (62-80/59)

Jakusze st. 12 ((61-81/20).

Kultura amfor kulistych jest wynikiem przekształceń, jakie nastąpiły na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. w niżowej strefie Europy Środkowej, od dorzecza Łaby po Wołyn i Podole. Okres istnienia tej kultury datuje się na czas od ok. 3100 do ok. 2600 p.n.e. Przekształcenia, polegające na zwiększeniu roli gospodarki hodowlanej opartej na częstej zmianie pastwisk na terenach odlesionych wskutek działalności rolniczej, objęły grupy wcześniej reprezentujące kulturę pucharów lejkowatych, ale także i grupy o tradycjach lendzielskich. Na niektórych obszarach najprawdopodobniej grupy ludzkie reprezentujące kulturę amfor kulistych współwystępowały z grupami reprezentującymi kulturę pucharów lejkowatych, zapewne wchodząc z nimi w konflikty, chociaż sugeruje się także możliwość pokojowego współistnienia i wymiany dóbr żywnościowych. Formą typową dla tej kultury jest tzw. amfora kulista o silnie baniastym brzuścu i niekiedy kulistym dnie, z uszkami służącymi do zawieszania naczyń nad ogniskiem. Rolę zwierząt u tych wędrownych grup pasterskich potwierdzają pochówki krów oraz wspólne groby ludzi i zwierząt. Obrządek pogrzebowy obejmował m.in. groby szkieletowe w obstawach (skrzyniach) kamiennych. Kultura ta wraz z kulturą pucharów lejkowatych zaliczana jest do tak zwanego „cyklu megalitycznego”, charakterystycznego dla ziem północnoeuropejskich w późnym neolicie.

- 3 stanowiska i 1 znalezisko luźne, łączone są z kulturą ceramiki sznurowej (w tym być może kurhany w okolicach Zimnej Wody i Turzych Rogów):

Turze Rogi st. 37 (63-80/106)

Turze Rogi st. 38 (63-80/107)

Turze Rogi st. 39 (63-80/108)

Turze Rogi st. 40 (63-80/109)

Turze Rogi st. 41 (63-80/110)

Jagodne st. 1 (62-79/53)

Łagodne st. 2 (62-79/54)

Strzyżew st. 32 (63-81/11)

5 dużych osad łączyć można z pewnością z kulturą pucharów lejkowatych.

Odkryto także dwa stanowiska z materiałem zabytkowym charakterystycznym dla kultury niemeńskiej (tak zwanego neolitu strefy leśnej) rozwijającej się na przełomie neolitu i wczesnej epoki brązu.

Strzyżew st. 32 (63-80/11)

Trzebieszów Pierwszy st. 6 (62-81/30)

Ponadto w dolinie Muchawki, spływającej z wododziału na północ odkryto 2 stanowiska archeologiczne, z których 1 związane jest z kulturą pucharów lejkowatych i 1 z kulturą ceramiki sznurowej.

Najmłodszą z kultur neolitycznych jest kultura ceramiki sznurowej i na bazie tej właśnie kultury archeologicznej na przełomie III i II tysiąclecia p.n.e. zachodzą zmiany kwalifikujące ten okres dziejów jako nową epokę – epokę brązu.

Najstarszą kulturą epoki brązu powstałą na komponentie kultury ceramiki sznurowej, której ślady odkryto na terenie powiatu, jest kultura mierzanowicka. Kilka stanowisk tej kultury zostało odkryte w dolinach Krzyny i Bystrzycy,

Kosuty st. 1 (64-77/1)

Dębowierzchy st. 1 (62-81/52),

Trzebieszów Kolonia st. 2 (62-81/39)

Świercze st. 5 (62-80/74)

co może świadczyć o przybyciu ludności reprezentujących tę kulturę z terenów położonych bardziej na południowy zachód (lubelszczyzna).

Kolejną kulturą reprezentującą już epokę brązu (od II okresu EB, to jest ok. 1600p.n.e.) jest kultura trzciniecka.

Kultura trzciniecka to kultura starszej epoki brązu, która uformowała się ok. 1800 p.n.e. w dorzeczu Wisły, Dniestru i Dniepru, na podłożu tradycji „sznurowych” i kultur leśnej strefy wschodniej Europy, prawdopodobnie w wyniku dyfuzji nowych elementów kultury duchowej, przejawiających się w pochówkach pod kurhanami zarówno ciał nie spalonych, jak i spalonych (niekiedy częściowo). Rozwój tej kultury na terenie dzisiejszej Polski trwał do ok. 1300 p.n.e. Ludność tej kultury zakładała zarówno długotrwałe osady stałe jak i liczne krótkotrwałe obozowiska, lokalizowane najczęściej na terenach piaszczystych nad rzekami lub mokradłami i rozlewiskami.

Stanowisk tej kultury odkryto na terenie powiatu kilkadziesiąt i znajdują one na obszarze wszystkich dolin rzecznych, co świadczy o dobrze rozwiniętej sieci osadniczej. W dorzeczu rzeki Świder odkryto 7 osad tej kultury

Aleksandrówka st. 1 (62-77/12)

Róża Podgórna st 2 (62-77/2)

Róża Podgórna st. 3 (62-77/3)

Jamielne st. 3 (62-75/16)

Jamielne st. 4 (62-75/17)

Jamielne st. 5 (62-75/18)

Jamielne st. 6 (62-75/19)

w dorzeczu rzeki Wilga - 3 osady,

Mysłów st. 8 (65-75/72)

Wilczyska st. 17 (65-75/54)

Wilczyska st. 38 (65-75/116)

w dorzeczu rzeki Bystrzyca - 6 osad,

Ruda st. 3 (65-87/18)

Oszczepalin st. 14 (67-80/69)

Józefów Duży st. 1 (67-79/20)

Wólka Domaszewska st. 3 (65-79/44)

Stanin st. 8 (64-77/7)

Stanin st. 7 (64-77/6),

a w dorzeczu rzeki Krzna - 7 osad

Turze Rogi st. 5 (63-80/11)

Turze Rogi st. 6 (63-80/12)

Turze Rogi st. 12 (63-80/18)

Strzyżew st. 32 (63-81/11)

Strzyżew st. 31 (63-81/10)

Strzyżew st. 33 (63-81/12)

Popławy st. 5 (61-80/4).

Ponadto wokół każdej z osad stałych zarejestrowano liczne ślady obozowisk krótkotrwałych. Jest ich razem co najmniej 28. Być może część z nich okaże się w przyszłości także większymi osadami lub cmentarzyskami. Należy także zwrócić uwagę na dość dużą ilość śladów osadnictwa zakwalifikowanych ogólnie jako pochodzących z epoki brązu.

Kolejną kulturą jest kultura łużycka.

Kultura łużycka rozwijała się od około 1350/1300 lat p.n.e. do około 500/400 lat p.n.e. Była to kultura archeologiczna środkowej i młodszej epoki brązu oraz wczesnej epoki żelaza, występująca głównie na terenie Polski, wschodnich Niemiec i Czech, stanowiąc część zasięgu rozległego kręgu kultur pól popielnicowych, charakteryzującego się długotrwałymi i obejmującymi liczne groby cmentarzyskami z pochówkami ciała palnymi w popielnicach.

Zmarłych chowano w grobach płaskich, tworzonych na wielkich cmentarzyskach, używanych przez wiele pokoleń. Cmentarzyska te łużyckiej funkcjonowały przez okres nawet kilkuset lat, przy czym przez cały ten czas zachowywano te same tendencje rozwoju nekropolii, nie naruszając tym samym grobów starszych. Cmentarzyska wskazują na zróżnicowanie społeczne, istotną rolę obrzędów pogrzebowych, obejmujących, zapewne pod wpływem z basenu Morza Śródziemnego, biesiady, libacje i rytualne niszczenie naczyń. Liczne depozyty przedmiotów z brązu wskazują na rolę tego metalu, ale także i na zróżnicowanie majątkowe i społeczne (wybitna rola starszyny plemiennej) i składanie ofiar bóstwom, w tym wodnym. Cechą charakterystyczną w zasadzie dla wszystkich grup kultury łużyckiej jest stabilny, osiadły tryb życia. Ludność zajmowała się głównie uprawą ziemi, zarazem przy dużym znaczeniu hodowli zwierząt. Rośliny uprawiane przez ówczesną ludność na dużą skalę to głównie zboża takie jak: pszenica, jęczmień i proso. Ponadto uprawiano groch, bób i soczewicę, a także len. Jako narzędzia do uprawy roli służyły motyki wykonane z fragmentów poroża zwierząt, rogowe kopaczki i sadzaki oraz radła wykonane z drewna, którymi za pomocą siły pociągowej zwierząt orano ziemię. Ze zwierząt hodowano bydło rogate, owce, świnie i konie. W ramach gospodarstwa domowego funkcjonowała obróbka kości, drewna, gliny, poroża, krzemienia, kamienia, wytwórczość ceramiczna, tkacka oraz obróbka włókien. W wczesnej epoce żelaza duże znaczenie osiągnęła eksploatacja źródeł słonych. Przez cały okres trwania kultury łużyckiej rozwinięte było także metalurgia kolorowa, mająca już wówczas status odrębnego rzemiosła. Świadczy to o dużej roli handlu, bowiem cała wytwórczość metalurgiczna bazowała najprawdopodobniej na surowcu importowanym. Największą rolę handel dalekosiężny odgrywał we wczesnej epoce żelaza, kiedy funkcjonował szlak bursztynowy wiodący od północnych wybrzeży Morza Adriatyckiego do Morza Bałtyckiego.

Początkowo ludność zamieszkiwała osady otwarte, ale we wczesnej epoce żelaza zaczęto wznosić osiedla obronne, czyli tak zwane grody typu biskupińskiego, sytuowane najczęściej na terenach podmokłych lub nad jeziorami, także na wyspach i półwyspach. Jedną z koncepcji wyjaśniających powstanie tych grodów jest obawa przed najezdami ludów koczowniczych, Kimmerów, a później Scytów. Inny pogląd wiąże te grody z początkiem procesów urbanizacyjnych, inspirowanych wpływami z kolonii greckich. Wpływy z południa, z obszaru kultury halsztackiej i z Italii, dają się zauważyć w formie importów i naśladownictw

zwłaszcza w południowo-zachodniej części kultury łużyckiej. Zanik grodów wiąże się najprawdopodobniej ze zmianami klimatycznymi, powodującymi podniesienie się poziomu wód w rzekach i jeziorach. Oprócz ceramiki w zespołach kultury łużyckiej występują wyroby z brązu: m.in. szpile brązowe, miecze z nitami do umocowania rękojeści, bransolety z tarczkami spiralnymi, różnego typu siekierki, zapinki.

Znaleziska z nią związane również występują na całym terenie powiatu dość równomiernie i bardzo intensywnie. W dorzeczu rzeki Świder odkryto 9 osad tej kultury,

Świder st. 4 (64-75/28)

Powały st. 2 (64-75/6)

Wola Kisielska st. 1 (63-75/1)

Wola Kisielska st. 2 (63-75/2)

Wola Kisielska st. 3 (63-75/3)

Wólka Poznańska st. 4 (62-75/10)

Wólka Poznańska st. 5 (62-75/11)

Jamielne st 3 (62-75/16)

Jamielne st. 5 (62-75/18)

w dorzeczu rzeki Wilga - 6 osad,

Dwornia st. 3 (65-75/80)

Dwornia st. 2 (65-75/79)

Jarczew st. 2 (65-75/87)

Mysłów st. 5 (65-75/69)

Stara huta st. 5 (66-76/30)

Wilczyska st. 15 (65-75/52)

Wilczyska st. 11 (65-75/48)

w dorzeczu rzeki Bystrzyca - 6 osad,

Konarzadka st. 3 (68-78/9)

Wólka Domaszewska st. 3 (56-79/44)

Kierzków st. 4 (64-78/47)

Jeleniec st 19 (64-78/39)

Stanin st. 7 (64-77/6)

Celinki Włociańskie st. 2 (63-78/10)

i jedno cmentarzysko

Budziska st. 2 (68-78/2)

a w dorzeczu rzeki Krzna - 12 osad

Strzyżew st. 7 (63-80/38)

Ławki st. 2 (62-79/8)

Gołaszyn st. 5 (62-79/32)

Gołaszyn st. 7 (62-79/34)

Jakusze st. 8 (61-81/16)

Dębowierzchy st. 1 (62-81/52)

Nurzyna st. 8 (62-80/67),

oraz być może jedno grodzisko (osada obronna) – Strzyżew st. 1 (63-81/1).

Oprócz tego odkryto kilkadziesiąt śladów osadnictwa określonych jako pochodzące z epoki brązu, dla których nie zdołano określić szczegółowej chronologii, a mogą one być śladami osad lub cmentarzysk kultury łużyckiej.

We wczesnej epoce żelaza na tym terenie poza rozwijającą się wciąż kulturą łużycką pojawia się kultura pomorska w odmianie zwanej kulturą grobów kloszowych.

Kultura pomorska rozwijała się w okresie od VII do III w p.n.e. i w szczytowym okresie swojego rozwoju zajmowała teren niemal całej Polski. Podstawą do jej wydzielenia był szczególnie obrządek pogrzebowy z urnami twarzowymi i grobami w obstawach kamiennych przykrytych kamiennymi płytami. Zjawiska określane mianem kultury pomorskiej pojawiły się we wczesnej epoce żelaza na terenie Pomorza Wschodniego, następnie rozprzestrzeniając się na początku V w p.n.e. na teren Wielkopolski, i dalej na obszar dorzecza środkowej Odry i Wisły, zajmując tym samym większość dotychczasowych terenów kultury łużyckiej. Jej charakterystycznym elementem są popielnice, na których umieszczano schematyczne przedstawienie twarzy ludzkiej, przykryte pokrywkami stylizowanymi na nakrycie głowy. Dodatkowo niekiedy nakładano na nie naszyjniki lub napierśniki, a plastyczne przedstawienia uszu zdobiono kolczykami. Zwyczaj dekorowania popielnic symbolicznymi twarzami ludzkimi zanika w IV w p.n.e. Popielnice z popiołami zmarłych ustawiano w prostokątnych skrzyniach z kamiennych płyt. Popielnice twarzowe i w formie domów pojawiły się prawdopodobnie jako wynik oddziaływania kultury etruskiej w związku z kontaktami handlowymi, głównie handlu bursztynem. Natomiast we wschodniej części zasięgu kultury pomorskiej

występowała odmienna forma obrządku pogrzebowego, która charakteryzowała się urną przykrytą odwróconym do góry dnem dużym naczyniem, tzw. kloszem, stąd nazwa dla tego odłamu kulturowego – kultura grobów kloszowych. Niektórzy badacze, pomimo wspólnych cech osadniczo-kulturowych, uznają ją za samodzielną jednostkę kulturową. Podstawę gospodarczą kultury pomorskiej stanowiła hodowla bydła i trzody chlewnej, w mniejszym stopniu rolnictwo (pszenica, jęczmień, żyto) oraz łowiectwo, zbieractwo i rybołówstwo, co uwarunkowane było czynnikami naturalnymi tego terenu, a więc dużym zalesieniem i rozległymi pojezierzami. Istniały lokalne ośrodki metalurgii brązu wykonujące głównie ozdoby i drobne narzędzia.

W dorzeczu rzeki Świder odkryto 2 osady

Wola Kisielska st. 2 (63-75/2)

Jamielne st. 4 (62-75/17)

i 3 ślady osadnicze tej kultury, w dorzeczu rzeki Wilga - 4 osad,

Wola Mysłowska st. 1 (65-75/59)

Wola Mysłowska st. 2 (65-75/60)

Dwornia st. 4 (65-75/81)

Dwornia st. 5 (65-75/82)

I być może cmentarzysko

Wola Mysłowska st. 3 (65-75/61)

w dorzeczu rzeki Bystrzyca - 1 osada i 3 ślady osadnicze,

Zakępie st. 4 (67-78/13)

a w dorzeczu rzeki Krzna - 5 osad

Łuków st. 5 (63-80/7)

Strzyżew st. 20 (63-80/51)

Zarzec Łukowski st. 5 (63-81/27)

Rogale Poprawy st. 8 (62-81/32)

Ławki st. 2 (62-79/8).

Nadal na obszarze powiatu łukowskiego występują także stanowiska identyfikowane z kulturą łużycką. W dorzeczu rzeki Wilga są to 2 osady

Wilczyńska st.17 (65-75/54)

Wilczyńska st. 25 (65-75/101)

, w dolinie rzeki Okrzejka - 1 osada

Wola Okrzejska st. 8 (67-77/15)

, a w dorzeczu rzeki Krzna - 2 osady

Jakusze st. 14 (61-81/22)

Jakusze st. 2 (61-81/10).

Ponadto już w okresie przedrzymskim wyodrębnia się na tym terenie kultura przeworska, której osady i ślady osadnictwa również rozprzestrzenione są po terenie niemal całego powiatu.

W dolinie Świdra znajdują się 2 osady

Rosy st. 2 (61-76/2)

Okoń st. 2 (62-75/2),

nad Okrzejką 1 osada

Wola Okrzejska st. 9 (67-77/16),

W dolinie i międzyczeczu Krzyny 6 osad

Zalesie st. 2 (63-79/26)

Jakusze st. 14 (61-81/22)

Ławki st. 2 (62-79/8)

Ławki st. 4 (62-79/10)

Ławki st. 11 (62-79/17)

Ławki st. 12 (62-79/18)

Kultura przeworska rozwijała się na terenie Polski między III w. p.n.e. a V w. n.e., zastępując na znacznej części swojego terytorium wcześniejszą kulturę pomorską. Powstała najprawdopodobniej w wyniku wpływu ludności celtyckiej na miejscową ludność kultury pomorskiej. W późniejszym okresie rozwoju tej kultury wykazuje ona jednak wiele cech wspólnych z kulturami ludów germańskich, dlatego też sądzi się, że odpowiada ona osadnictwu znanych ze źródeł starożytnych Wandalów.

Charakterystyczna dla ludności kultury przeworskiej jest duża ilość przedmiotów żelaznych. Są to części uzbrojenia, sprzączki i okucia pasa, noże i inne narzędzia oraz zestawy toaletowe: nożyce, brzytwy i szczypczyki. Badania metaloznawcze wskazują, że większość wyrobów żelaznych tej kultury wykonanych jest z żelaza z okręgu świętokrzyskiego. Znane są jednak także inne centra metalurgii żelaza, np. na Mazowszu w rejonie podwarszawskim. Osiągnięto bardzo wysoki stopień rozwoju garncarstwa, występują wyspecjalizowane osiedla

garncarskie, w których wytwarzano ceramikę wykonywaną z wykorzystaniem koła garncarskiego, chociaż cały czas obecna była także ceramika ręcznie lepiona. Domostwa miały formę chat naziemnych o konstrukcji wspartej na słupach.

Praktykowano głównie obrządek ciałopalny, w którym groby jamowe zawierające resztki stosu pogrzebowego przeważały nad popielnicowymi. Zmarłych wyposażano w dary. Dla mężczyzn typowe były: broń, ostrogi, nożyce, brzytwy, osetki, narzędzia kowalskie, sprzączki do pasa; dla kobiet: żelazne zapinki, klamry, przęśliki i noże sierpikowate. Bardzo rzadko występowały groby szkieletowe (zasięg pokrywa się ze wcześniejszym osadnictwem celtyckim), w których ciała zmarłych układano na boku w pozycji embrionalnej. Rzadko występowały groby okazałe, tzw. książęce.

Podstawą gospodarki tej kultury było przede wszystkim rolnictwo oraz hodowla zwierząt. Istniał w tym czasie ożywiony handel ze strefą południowoeuropejską, co poświadczono jest przez liczne importy, np. zapinki, naczynia szklane, srebrne i brązowe, elementy gier planszowych. Przedmiotem handlu był bursztyn, ale także zapewne żelazo. Kontrola handlu dalekosiężnego była zapewne podstawą rozwarstwienia społecznego, sygnalizowanego przez groby okazałe, ale nieczytelnego w znaleziskach z osiedli. Warstwa arystokracji podlegała silnym procesom romanizacyjnym, wyrażającym się w przyjęciu rzymskiego stylu życia.

W okresie wpływów rzymskich (na początku naszej ery) jak się wydaje następuje pewne rozrzedzenie osadnictwa na tym terenie. Obszar ten dla ludności kultury przeworskiej był prawdopodobnie mało atrakcyjny ze względu na jakość gleb. Stanowiska kultury przeworskiej rozmieszczone są na terenie powiatu w sposób następujący: w dorzeczu rzeki Świder - 5 osad

Okoń st. 1 (62-75/1)

Wólka Poznańska st. 1 (62-75/5)

Jamielne st. 6 (62-75/19)

Wola Kisielska st. 1 (63-75/1)

Wola Kisielska st. 4 (63-75/4)

Boczków st. 2 (64-75/10),

oraz cmentarzysko

Boczków st. 2 (64-75/10),

w dorzeczu rzeki Wilga - 9 osad kultury przeworskiej

Wilczyńska st. 16 (65-75/53)
Wilczyńska st. 17 (65-75/54)
Mysłów st. 1 (65-75/65)
Mysłów st. 8 (65-75/72)
Mysłów st. 3 (65-75/67)
Mysłów st. 4 (65-75/68)
Mysłów st. 5 (65-75/69)
Mysłów st. 6 (65-75/70)
Mysłów st. 7 (65-75/71)
Dwornia st. 5 (65-75/82)
i 3 cmentarzyska,
Wilczyńska st. 6 (65-75/42)
Mysłów st. 4 (65-75/68)
Mysłów st. 6 (65-75/70)
w dorzeczu rzeki Bystrzyca - 1 osada,
Oszczepie st. 3 (67-80/53)
w dorzeczu rzeki Krzna - 3 osady
Strzyżew st. 31 (63-81/10)
Trzebieszów st. 7 ((62-81/31)
Zembry st. 2 (60-81/36)
oraz jedno cmentarzysko
Trzebieszów st. 2 (61-81/48).

Zarejestrowano także znaleziska związane z kulturą wielbarską.

Kultura wielbarska rozwijała się między I a V wiekiem, na terenach obecnej północnej i wschodniej Polski oraz zachodniej Ukrainy. Wykształciła się ona z tzw. kultury oksywskiej, najprawdopodobniej w wyniku wpływu grup ludności przybyłych ze Skandynawii (Gotów i Gepidów). W wyniku ekspansji terytorialnej i przesuwania się w kierunku południowo-wschodnim w II i III w. n.e. pod wpływem kultury wielbarskiej powstaje na terenach Ukrainy kultura czerniachowska, uważana za odzwierciedlenie archeologiczne znanego ze źródeł pisanych państwa Gotów. Ekspansja terytorialna kultury wielbarskiej powoduje wycofanie się ludności związanej z kulturą przeworską na zachodni brzeg Wisły. Charakterystyczny dla kultury wielbarskiej jest birytualny obrządek pogrzebowy, bez wyposażania zmarłych w broń,

co różni go wyraźnie od obrządku pogrzebowego kultury przeworskiej. Wśród typowych wytworów kulturowych wymienić można naczynia zdobione trójkątami naprzemian gładzonymi i chropowatymi, bransolety wężowate, wisiory opasane i gruszkowate (również złote), czy esowate klamerki. Szczególną formą stanowiska archeologicznego są występujące na Pomorzu kręgi kamienne.

Mimo że nie jest ich zbyt dużo. Są to: w dorzeczu rzeki Wilga - 1 osada,
Wilczyńska st. 15 (65-75/52),

w dorzeczu Bystrzycy 1 osada

Hordzież st. 6 (68-79/11),

w dorzeczu rzeki Krzna - 2 osady

Strzyżew st. 33 (63-81/12)

Trzebieszów st. 6 (62-81/30).

Ponadto zarejestrowano kilkanaście stanowisk określonych na ten okres, bez bliższej identyfikacji kulturowej (19).

We wczesnym średniowieczu obserwowany jest ogromny przyrost miejsc występowania materiału zabytkowego. Praktycznie wszystkie doliny rzeczne są zajęte wówczas przez osadnictwo i jest ono dość intensywne, w szczególności od XI wieku.

Ilościowo znaleziska kształtują się następująco: w dorzeczu rzeki Świder - 9 osad

Okoń st. 1 (62-75/1)

Jamielne st. 1 (62-75/140)

Wola Kisielska st. 4 (63-75/4)

Januszówka st. 4 (64-75/20)

Powały st. 5 (64-75/17)

Januszówka st. 8 (64-75/24)

Baczków st. 1 (64-75/9)

Baczków st. 2 (64-75/10)

Baczków st. 3 (64-75/11)

i 20 śladów osadniczych.

W dorzeczu rzeki Wilga – 20 osad

Wilczyńska st. 2 (65-75/38)

Wilczyńska st. 3 (65-75/39)

Wilczyska st. 4 (65-75/40)

Wilczyska st. 5 (65-75/41)

Wilczyska st. 8 (65-75/45)

Wilczyska st. 23 (65-75/44)

Wilczyska st. 13 (65-75/50)

Wilczyska st. 14 (65-75/51)

Wilczyska st. 16 (65-75/53)

Wilczyska st. 17 (65-75/54)

Wilczyska st. 20 (65-75/57)

Dwornia st.10 (65-75/90)

Dwornia st.5 (65-75/82)

Dwornia st.7 (65-75/84)

Mysłów st.1 (65-75/65)

Mysłów st.4 (65-75/68)

Mysłów st.19 (65-75/106)

Mysłów st.8 (65-75/72)

Mysłów st.13 (65-75/77)

Nowy Świat st.2 (65-76/4)

i 24 ślady osadnicze.

W dorzeczu rzeki Bystrzyca –

1 cmentarzysko kurhanowe

Kożuchówka st. 1 (65-78/12

26 osad,

Hordzież st. 7 (68-79/12)

Hordzież st. 9 (68-79/14)

Hordzież st. 10 (68-79/15)

Wólka st. 3 (68-79/19)

Oszczepalin st. 4 (67-80/54)

Oszczepalin st. 3 (67-80/53)

Oszczepalin st. 9 (67-80/60)

Oszczepalin st. 7 (67-80/62)

Oszczepalin st. 11 (67-80/66)

Szczygły Górne st. 8 (65-79/59)
Szczygły Górne st. 9 (65-79/60)
Szczygły Górne st. 11 (65-79/62)
Sarnów st. 2 (65-79/63)
Sarnów st. 5 (65-79/51)
Sarnów st. 6 (65-79/52)
Kierzków st. 2 (64-78/45)
Jeleniec st. 6 (64-78/26)
Jeleniec st. 8 (64-78/28)
Kosuty st. 5 (64-77/5)
Kopina st. 1 (64-77/10)
Czerśl st. 9 (64-78/23)
Tuchowicz st. 2 (64-78/7)
Tuchowicz st. 5 (64-78/60)
Tuchowicz st. 7 (64-78/62)
Tuchowicz st. 13 (63-78/6)
Tuchowicz st. 9 (63-78/2)
2 grodziska
Tuchowicz st 8 (63-78/1)
i 47 śladów osadniczych.
W dorzeczu rzeki Krzna - 1 grodzisko,
Strzyżew st. 1 (63-81/1)
36 osad
Sięciaszka Druga st. 7 (63-78/45)
Sięciaszka Druga st. 1 (63-79/20)
Sięciaszka Druga st. 3 (63-78/22)
Zalesie st. 9 (63-79/33)
Zalesie st. 2 (63-79/26)
Jeziory st. 1 (64-79/10)
Jeziory st. 2 (64-80/9)
Łazy st. 4 (63-80/63)
Łuków st. 1 (63-79/1)

Turze Rogi st. 16 (63-80/22)
Turze Rogi st. 18 (63-80/24)
Turze Rogi st. 19 (63-80/25)
Turze Rogi st. 24 (63-80/30)
Łazy st. 3 (63-80/62)
Strzyżew st. 9 (63-80/40)
Zarzecz Łukowski st. 3 (63-81/25)
Ławki st. 5 (62-79/11)
Ławki st. 3 (62-79/9)
Ławki st. 2 (62-79/8)
Ławki st. 12 (62-79/18)
Gołaszyn st. 12 (62-79/39)
Gołaszyn st. 5 (62-79/32)
Gołaszyn st. 3 (62-79/30)
Łuków st. 20 (62-79/51)
Łuków st. 19 (62-79/50)
Łuków st. 17 (62-79/48)
Krynka st.42 (62-79/41)
Role st. 7 (62-80/20)
Karwów st. 7 (62-80/46)
Karwów st. 6 (62-80/45)
Wierzejki st. 8 (61-81/37)
Jakusze st. 14 (61-81/22)
Jakusze st. 9 (61-81/17)
Jakusze st. 8 (61-81/16)
Trzebieszów st. 1 (62-81/1)
Rogale Popławy st. 8 (62-81/32)
i 74 ślady osadnicze.

Rozrzut i zagęszczenie śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego wskazuje, że na tereny te osadnicy napływali z kilku kierunków. Najbardziej intensywny w chwili obecnej wydaje się kierunek wschodni (doliną Krzny), chociaż osadnictwo to jest bardzo rozproszone. Wydaje się, że z tego kierunku docierała ludność kolonizująca tereny Podlasia od strony

doliny Bugu, zatem prawdopodobnie z udziałem komponentu ruskiego. Osadnictwo doliny Wilgi wydaje się być bardziej stabilne i zdecydowane. Prawdopodobnie jest to wschodnia peryferia zespołu osadniczego wczesnośredniowiecznego, którego centrum stanowił gród znajdujący się w Zwoli nieco na Zachów od terenu powiatu, także w dolinie Wilgi. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w przypadku doliny Świdra. Osadnictwo tych terenów ma z pewnością związek z ludnością mazowiecką, która przesuwała się w kierunku południowo-wschodnim kolonizując kolejne tereny. Może nieco dziwić brak wyraźnych śladów kolonizacji terenu powiatu łukowskiego od strony północnej, podczas gdy kilka kilometrów na północ od granicy powiatu znajduje się grodzisko w Krzesku – Królowej Niwie, będące z pewnością we wczesnym średniowieczu silnym ośrodkiem osadnictwa. Nieco inny charakter ma osadnictwo wczesnośredniowieczne w południowej części powiatu. Kolonizacja tych terenów, postępująca prawdopodobnie od południowego zachodu (małopolska) lub od południa (Lubelszczyzna), miała charakter zaplanowanej i wolno konsekwentnie realizowanej akcji. Poszczególne obszary osadnictwa są tu zwarte i tworzą „gniazda” wokół poszczególnych prawdopodobnie pierwotnie zasiedlonych ośrodków.

Osadnictwo późnośredniowieczne, obserwowane jest we wszystkich dolinach. Uzyskuje ono w późniejszym średniowieczu większe nasilenie występowania śladów osadnictwa, a obszary osad stają się większe. Większe jest także oddziaływanie grup osadników na tereny wokół poszczególnych osad (rozzut pojedynczych fragmentów ceramiki) co może świadczyć o zwiększających się terenach upraw rolniczych poszczególnych wsi, ale także o przełomie w agrotechnice, który miał miejsce w późnym średniowieczu.

Analogicznie wygląda sytuacja w okresie nowożytności. Tu liczba znalezisk sięga kilkuset śladów i kilkudziesięciu osad.

Przedstawiony wyżej wstępny obraz rozwoju osadnictwa pradziejowego i wczesnohistorycznego na terenie powiatu łukowskiego prawdopodobnie ulegnie pewnym zmianom i modyfikacjom po przeprowadzeniu kolejnej tury badań powierzchniowych, prospekcji lotniczej, badań geofizycznych i analizy zobrażeń ALS wiosną 2015 roku.